

DOI: <https://doi.org/10.48261/ARPRL201817>

Jacek Tebinka

<https://orcid.org/0000-0003-3000-2499>

Uniwersytet Gdański

O D JAŁTY DO POCZDAMU. SŁUŻBY SPECJALNE ZSRR A POWSTANIE TYMCZASOWEGO RZĄDU JEDNOŚCI NARODOWEJ*

Sprawa polska była w końcowej fazie II wojny światowej jedną z głównych przyczyn sporów toczonych przez ZSRR z mocarstwami zachodnimi: Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. W okresie od konferencji jałtańskiej (4–11 lutego 1945 r.) do końca czerwca 1945 r. kwestia, który rząd ma sprawować władzę w Polsce, absorbowwała uwagę Wielkiej Trójki. Była to jedna z pierwszych oznak rozpadu koalicji zachodnich mocarstw i ZSRR – państw, które połączyło śmiertelne zagrożenie ze strony III Rzeszy.

Przez wspomniany czas toczyła się nierówna gra służb specjalnych ZSRR z brytyjskimi i amerykańskimi odpowiednikami. Wywiad radziecki skutecznie spenetrował m.in. służby dyplomatyczne USA i Wielkiej Brytanii. Co ważne, mocarstwa te do końca wojny z Niemcami skupiły swoje wywiadowcze zasoby na państwach osi. Uczyniły to nawet w dziedzinie radiowywiadu (*signal intelligence*), w której wyraźnie dominowały nad III Rzeszą. Wyjątek od reguły stanowiło przechwytywanie zaszyfrowanych depeesz rezydentur Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa Państwowego (NKGB) i wywiadu wojskowego (GRU – Główny Zarząd Wywiadowczy Armii Czerwonej) w zachodnich stolicach, co umożliwiło

* Tekst powstał w ramach projektu naukowego finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki nr 2015/19/B/HS3/01051.

amerykańskim kryptologom, ale dopiero w drugiej połowie lat czterdziestych, złamanie szyfru części z nich w ramach projektu Venona¹.

Warto się zastanowić, w jakim stopniu sukcesy dyplomatyczne Józefa Stalina w rozgrywce z mocarstwami zachodnimi w kwestii polskiej wynikały z jego przewagi wywiadowczej, a na ile decydujące były inne czynniki. Skąd Moskwa czerpała informacje o działaniach Wielkiej Brytanii, USA i rządu RP oraz w jaki sposób je wykorzystywała? Oprócz doniesień dyplomatycznych głównym źródłem informacji były rezydentury radzieckiego wywiadu w Londynie i Waszyngtonie. W przypadku rządu RP na wychodźstwie w oficjalnej publikacji o historii radzieckiego wywiadu, wydanej w 2007 r. przez Służbę Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej, wymieniono agentów z kręgu władz polskich, choć nie zidentyfikowano nikogo z nazwiska. Jednym ze współpracowników radzieckiego wywiadu miał być minister rządu RP na wychodźstwie, któremu nadano kryptonim „Gienrich”. Brakuje jednak jakichkolwiek informacji o zakresie jego współpracy z Rosjanami, choć treść zobowiązania, które rzekomo podpisał, może świadczyć, że była to osoba wcześniej więziona w ZSRR. Jeszcze bardziej enigmatyczne są informacje o „Sadowniku”, innym członku rządu RP, „tajnym współpracowniku” określanym w rosyjskiej publikacji „jako jeden z najlepiej poinformowanych”. W wydawnictwie tym, w którym dosyć obficie zrelacjonowano faktyczne i rzekome sukcesy radzieckiego wywiadu, zabrakło jednak dokumentów pochodzących od „Gienricha” i „Sadownika”, a nawet informacji przez nich dostarczonych, co stawia pod znakiem zapytania domniemany sukces wywiadowczy Kremla².

W związku z tym, że polskich agentów za granicą prowadziły wówczas radzieckie służby specjalne, a nie komunistyczne władze tzw. Polski lubelskiej, powstałej latem 1944 r., to trudno bez radzieckich dokumentów bezspornie ustalić, kim byli polscy tajni współpracownicy NKGB i wywiadu wojskowego (GRU). Z pewnością wielu z nich, przede wszystkich agentów

¹ *Venona. Soviet Espionage and the American Response 1939–1957*, red. R.L. Benson, M. Warner, Laguna Hills 1996; J.E. Haynes, H. Klehr, *Venona. Decoding Soviet Espionage in America*, New Haven 1999; N. West, *Venona. The Greatest Secret of the Cold War*, London 1999. Przechwycone i odczytane w całości lub częściowo radzieckie depeche zob. <https://www.nsa.gov/news-features/declassified-documents/venona/>, dostęp 4 VIII 2020 r. O reorganizacji radzieckiego aparatu bezpieczeństwa i wywiadu zob. V.J. Birstein, *Smierz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*, tłum. T. Fiedorek, Kraków 2013, s. 269–274.

² *Очерки истории Российской внешней разведки*, t. 3: 1933–1941 годы, Moskwa 2007, s. 291–292; t. 4: 1941–1945 годы, Moskwa 2007, s. 459–460; *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов*, t. 6: *Победа (1 января – 9 мая 1945 г.)*, Moskwa 2014.

wplywu, wywodziło się spośród komunistów bądź środowisk z nimi sympatyzujących. Wielokrotnie te kategorie się mieszały, tak jak w przypadku dziennikarza Polskiej Agencji Telegraficznej Stefana Litauera, profesora ekonomii na uniwersytecie w Chicago Oskara Langego czy działacza Komunistycznej Partii Stanów Zjednoczonych Bolesława Geberta³. Można oczywiście spekulować, kto spośród osób działających w instytucjach rządu RP, a następnie po powrocie do Polski, pracujący dla komunistycznego rządu, mógł być radzieckim agentem. Jednocześnie widać, biorąc pod uwagę np. treść rozmów Stalina z prezydentem Czechosłowacji Edvardem Benešem w grudniu 1943 r., że dyktator nie był dobrze poinformowany o poglądach poszczególnych członków rządu RP i krytykował tych, którzy tak naprawdę nie byli nastawieni „antysowiecko”⁴.

W Wielkiej Brytanii ambasador ZSRR w Londynie, Iwan Majski, był od 1932 r. aż do odwołania ze stanowiska w lipcu 1943 r. nieocenionym źródłem informacji, pozyskiwanych w czasie codziennych kontaktów dyplomatycznych, dzięki swoim szerokim znajomościom w brytyjskim establishmentie. Moskwa dodatkowo otrzymywała wiele cennych wiadomości od agentów pracujących w brytyjskich służbach specjalnych i Foreign Office. Najwartościowsze pochodziły od *Cambridge Ring* (pierścienia z Cambridge, zwanego też *Cambridge Five*), czyli pięciu szpiegów: Harolda „Kima” Philby’ego, Donalda Macleana, Guya Burgessa, Anthony’ego Blunta i Johna Cairncrossa. Kiedy jesienią 1943 r. minął okres nieufności wobec pierwszych trzech z wymienionych agentów (podejrzewano, że tak naprawdę pracują dla Brytyjczyków), w centrali NKGB (później przemianowanego na Ministerstwo Bezpieczeństwa Państwowego – MGB) od czerwca 1944 r. zapanowało przekonanie, że byli oni kopalnią cennych wiadomości⁵.

³ J.E. Haynes, H. Klehr, *Venona. Decoding Soviet...*, s. 234–236; S. Cenckiewicz, *Polscy agenci Moskwy w USA*, „Biuletyn IPN” 2006, nr 3–4, s. 36–58; W. Materski, *Stefan Litauer. Przyczynek do biografii*, „Dzieje Najnowsze” 2011, nr 2, s. 25–58.

⁴ M.K. Kamiński, *Edvard Beneš we współpracy z Kremlen. Polityka zagraniczna władz czechosłowackich na emigracji 1943–1945*, Warszawa 2009, s. 79–80. O możliwościach penetracji polskiego MSZ i Oddziału II przez służby specjalne ZSRR, ale także o nieumiejętności analizy zdobytych materiałów wywiadowczych świadczą dokumenty ze zbioru wydanego przez Służbę Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej: *Служба внешней разведки Российской Федерации Архив СВР России. Секреты польской политики: Сборник документов*, сост. Л.Ф. Соцков, Москва 2009. Zob. krytyczną recenzję tego wydawnictwa: W. Bułhak, *Krótki kurs dezinformacji*, „Biuletyn IPN” 2009, nr 12, s. 14–32.

⁵ G. Borovik, *The Philby Files. The Secret Life of the Master Spy – KGB Archives Revealed*, London 1995, s. 210–234; Y. Modin, *My Five Cambridge Friends*, London 1994; A. Cave Brown, *H. St. John Philby i Kim Philby. Szpiegowska afera stulecia*, tłum. M. Przeczek, Warszawa 1997; P. Knightley, *Philby. The Life and Views of*

W pierwszej połowie 1945 r. najcenniejsze informacje wciąż dostarczał Maclean, I sekretarz ambasady Wielkiej Brytanii w Waszyngtonie w latach 1944–1948. Miał on dostęp m.in. do korespondencji prezydenta USA Franklina D. Roosevelta, a potem jego następcy Harry’ego Trumana z brytyjskimi premierami Winstonem S. Churchillem i Clementem Attlee⁶. Przez ambasadę przechodziły, ze względu na brytyjsko-amerykańskie relacje, depesze i korespondencja kurierska zawierająca najważniejsze dokumenty Foreign Office i innych brytyjskich ministerstw i instytucji⁷. Równie ważnym radzieckim agentem był Guy Burgess, który od końca maja 1944 r. pracował w Departamencie Informacji Foreign Office w Londynie. Miał on, podobnie jak Maclean, dostęp do najważniejszej korespondencji Foreign Office, oznaczonej najwyższymi stopniami tajności.

Bardzo istotnym źródłem informacji był oficer brytyjskiego wywiadu Kim Philby, szef Sekcji IX (kontrwywiad na odcinku radzieckim) w Secret Intelligence Service (SIS). Jego raporty dotyczyły przede wszystkim aktywności tej instytucji, a w mniejszym stopniu brytyjskiej dyplomacji. Nie zawsze dane pochodzące od niego były rzetelne, np. doniesienie, że Churchill wątpił w tezę zawartą w drugim raporcie brytyjskiego ambasadora przy rządzie RP Owena O’Malleya o winie Rosjan za zamordowanie polskich oficerów w Katyniu⁸.

Co ważne, radzieckiemu wywiadowi nie udało się bezpośrednio spenetrować sekcji polskiej Special Operations Executive (SOE) – organizacji, która szkoliła cichociemnych, przerzucanych do okupowanej Polski, i zaopatrywała drogą lotniczą Armię Krajową. Dokumenty SOE, w tym raporty przekazywane przez Oddział VI Sztabu Naczelnego Wodza i depesze od AK, trafiały jednak do Foreign Office i SIS, a stamtąd mogły być przesyłane przez wspomnianych agentów do londyńskiej rezydentury NKGB.

W Ameryce radzieckie służby specjalne miały równie prominentnych informatorów, w tym przede wszystkim Algera Hissa. Z dokumentów

K.G.B. Masterspy, London 1988; M. Carter, *Anthony Blunt. His Lives*, London 2001; J. Cairncross, *The Enigma Spy. An Autobiography. The Story of the Man who Changed the Course of World War Two*, London 1997. Zob. też biogramy Cambridge Five na stronie internetowej Służby Wywiadu Zagranicznego Federacji Rosyjskiej, <http://svr.gov.ru/history/person.htm>, dostęp 26 V 2020 r.

⁶ Y. Modin, *My Five Cambridge...*, s. 122–123, 142–143.

⁷ C. Andrew, *The Defence of the Realm. The Authorised History of MI5*, London 2009, s. 341, 420–421. Zob. memorandum Edena o brytyjskich celach na konferencji jałtańskiej w: *Органы государственной безопасности СССР...*, t. 6, s. 72–87.

⁸ J. Costello, *Mask of Treachery*, New York 1988, s. 472–474; N. West, O. Tsarev, *Klejnoty koronne. Brytyjskie tajemnice z archiwów KGB*, tłum. H. Pawlikowska-Gannon, Warszawa 2000, s. 161–163, 267–305. Część raportów Philby’ego zob. *Triplex. Secrets from the Cambridge Spies*, red. N. West, O. Tsarev, London 2009, s. 104–189.

Venony wynika, że Rosjanie oczekiwali od niego przede wszystkim informacji o charakterze wojskowym. Sprawa Hissa i skazania go za krzywo-przysięstwo po II wojnie światowej była przedmiotem kontrowersji. Stał się on dla amerykańskiej lewicy i części obrońców praw człowieka ofiarą antykomunistycznej nagonki. Po ujawnieniu dokumentów Venony trudno mieć wątpliwości co do agenturalnego charakteru jego kontaktów z radzieckimi służbami specjalnymi. Hiss, jako szef biura w Departamencie Stanu, zajmujący się kwestią stworzenia ONZ, był członkiem delegacji amerykańskiej w Jałcie⁹. Nie miał on jednak większego wpływu na działania kierownictwa amerykańskiej delegacji w sprawie polskiej¹⁰. W przeciwieństwie do Brytyjczyków Roosevelt i Hopkins nie przywiązywali do niej odpowiedniej wagi i wykazywali wyjątkową ustępliwość wobec Stalina.

Przed konferencją jałtańską w Moskwie powołano specjalną grupę oficerów radzieckich służb specjalnych i dyplomatów, którzy analizowali dostępne materiały wywiadowcze na temat polityki Wielkiej Brytanii i USA. Mieli oni dostęp do dokumentów zawierających założenia brytyjskiej polityki, a także – najprawdopodobniej – amerykańskiej w sprawie polskiej i innych, które miały być przedmiotem obrad. Na jej czele stanął płk Paweł Sudopłatow. Tak przynajmniej twierdzi on w swoich wspomnieniach. Jest to o tyle wątpliwe, że głównym zadaniem Sudopłatowa było wówczas kierowanie specjalną grupą „S”, która zajmowała się zdobywaniem informacji o budowie bomby atomowej w Stanach Zjednoczonych. Za pracę radzieckiego wywiadu był odpowiedzialny gen. Paweł Fitin, naczelnik I Zarządu NKGB-MGB.

Stalin i Mołotow otrzymali profile psychologiczne zachodnich przywódców i podstawowe informacje o zamiarach prezydenta USA i premiera Wielkiej Brytanii na konferencji jałtańskiej. Dokumenty zdobyte przez rezydenturę londyńską, m.in. założenia brytyjskiej polityki na spotkaniu Wielkiej Trójki, ułatwiły radzieckim przywódcom prowadzenie negocjacji¹¹. Szanse wydawały się nierówne, ponieważ Roosevelt i Churchill nie mogli zaglądać w karty przeciwnikom, mimo że stanowisko ZSRR w większości problemów, o których w Jałcie dyskutowano, nie

⁹ J.E. Haynes, H. Klehr, A. Vassiliev, *Spies. The Rise and Fall of the KGB in America*, London 2009, s. 1–31. Zob. także depezę NKWD z Waszyngtonu do Moskwy o Hissie z 30 III 1945 r. (nr 1822): <https://www.nsa.gov/news-features/declassified-documents/venona/>, dostęp 4 VIII 2020 r. Interpretację, że depeza dotyczy Hissa, próbuje podważyć J. Lowenthal, *Venona and Alger Hiss*, „Intelligence and National Security” 2000, nr 5, s. 98–130.

¹⁰ C.E. Bohlen, *Witness to History 1929–1969*, New York 1973, s. 194–195.

¹¹ П. Судоплатов, *Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы*, Москва 1997, s. 366; *Очерки истории...*, t. 4, s. 627–636.

było niespodzianką dla Londynu i Waszyngtonu. Niemniej w pozyskanych przez radziecki wywiad założeniach polityki zachodnich mocarstw trudno znaleźć makiaweliczne plany osłabienia ZSRR. Mimo wszystko wątpliwe, aby przekonało to podejrzliwego Stalina o ich braku, zwłaszcza o zamiarach Churchilla¹².

Atutem strony radzieckiej było miejsce, w którym zorganizowano konferencję – na Krymie, wyludnionym w wyniku wojny i wysiedlenia Tatarów, pilnie strzeżonym przez Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (NKWD). Siedziby delegacji brytyjskiej (pałac Woroncowa) i amerykańskiej (pałac w Liwadii – w nim odbywały się też obrady) zaopatrzone w ukryte urządzenia podsłuchowe. Personel radziecki, zarówno cywilny, jak i wojskowy, miał za zadanie szpiegować zachodnich gości, zachowując pozory otwartości i przyjacielskości. Trudno jednak uznać Anglosasów, a zwłaszcza Brytyjczyków, za naiwnych w sprawie podsłuchów. Nie zaskoczyły one szczególnie Churchilla, choć podchodził do tego zagrożenia czasami dosyć niefrasobliwie. W trakcie konferencji moskiewskiej, 14 października 1944 r., brytyjski premier tłumaczył szefowi Foreign Office Anthony’emu Edenowi w łazience Teatru Wielkiego w przerwie spektaklu swoje pomysły rozwiązania problemu polskiego. Stalin musiał szybko otrzymać zapis tej rozmowy, skoro kilka godzin później, gdy gościł Brytyjczyków na Kremlu, wskazał im drzwi i powiedział: „Tam panowie mogą umyć ręce, jeśli sobie tego życzą; zdaje mi się, że to jest właśnie miejsce, gdzie Anglicy prowadzą polityczne dyskusje”¹³.

Stalin wraz z ludowym komisarzem spraw zagranicznych Wiaczesławem Mołotowem i szefem NKWD Ławrientijem Bериą otrzymywali od służb specjalnych tłumaczenia dokumentów zdobytych przez wywiad, a czasem ich streszczenia opatrzone komentarzem, skąd dany dokument pochodzi i na ile źródło jest wiarygodne. Byli więc zdani na własne interpretacje informacji. W Moskwie zdawano sobie sprawę z wagi, jaką Amerykanie,

¹² *Очерку истории...*, t. 4, s. 618–636. O przewidywanym stanowisku ZSRR w sprawie polskiej brytyjski gabinet wojenny dyskutował 22 I 1945 r. Zob. The National Archives, Kew (dalej: TNA), PREM 3/356/16.

¹³ A. Eden, *Pamiętniki 1938–1945*, t. 2: *Obrachunki*, tłum. J. Meysztowicz, Warszawa 1972, s. 385. Zob. dyskusję w wydawanym przez CIA tajnym czasopiśmie „Studies in Intelligence” na temat świadomości zachodnich przywódców odnośnie do radzieckiego podsłuchu w trakcie konferencji Wielkiej Trójki w Teheranie i Jałcie. Znaczenie tej kwestii dla przebiegu obrad podkreśla G. Kern, *How ‘Uncle Joe’ Bugged FDR*, „Studies in Intelligence” 2003, t. 47, nr 1. O tym, że delegacje brytyjska i amerykańska wiedziały o podsłuchu, wspomina W.F. Kimball, *A Different Take on FDR at Teheran. Raising Questions*, „Studies in Intelligence” 2005, t. 49, nr 3, zob. https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol49no3/html_files/FDR_Teheran_12.htm, dostęp 4 VIII 2020 r.

a zwłaszcza Brytyjczycy, przywiązywali do wprowadzenia do przyszłego rządu polskiego przedstawicieli emigracji niepodległościowej związanych z byłym polskim premierem Stanisławem Mikołajczykiem¹⁴.

W sprawie polskiej Stalin niewątpliwie odniósł sukces w Jałcie, chociaż tak samo myśleli o swoich działaniach Roosevelt i Churchill. Mocarstwa zachodnie, ignorując rząd RP na wychodźstwie, zgodziły się na utworzenie nowego rządu polskiego, *de facto* przez rozszerzenie składu komunistycznego Rządu Tymczasowego i dokooptowanie do niego przywódców demokratycznych i Polaków z zagranicy. Nie zdołały jednak zapewnić przeprowadzenia w Polsce wolnych wyborów. Stronie radzieckiej udało się zrobić to tak zręcznie, że stały podsekretarz stanu w Foreign Office Alexander Cadogan pozytywnie oceniał radziecką zdolność do kompromisu. Uważał nawet, że konferencja zakończyła się wspólnym sukcesem, a ustalenia w sprawie polskiej okazały się lepsze, niż mógł przypuszczać przed jej rozpoczęciem¹⁵. W sytuacji, gdy Armia Czerwona zajęła Polskę i stała 70 km od Berlina, problem polegał nie na tym, co Churchill i Roosevelt pozwolą robić ZSRR w Polsce, lecz na jakie ustępstwa pójdzie Moskwa.

Oprócz rozwiązania sprawy polskiej, jakże istotnej dla Kremla, i problemu rządu Jugosławii trudno określić porozumienia jałtańskie, szczególnie w kwestii Niemiec, jako pasmo sukcesów Stalina mimo wyraźnej przewagi wywiadowczej nad mocarstwami zachodnimi¹⁶. Churchillowi udało się zapewnić Francji w Niemczech strefę okupacyjną i udział w mechanizmie kontrolnym. Stalin, zgadzając się na to, liczył zapewne, że będzie mógł wygrywać wewnętrzne spory trzech zachodnich mocarstw, tak jak dotychczas czynił w wypadku Wielkiej Brytanii i USA. Równie ważna była konsekwentna Churchillowska polityka zwalczania radzieckich żądań reparacyjnych w stosunku do Niemiec. Działalność brytyjskiego przywódcy w czasie konferencji była utrudniona przez chorobę Roosevelta, a przede wszystkim jego politykę przyciągania ZSRR w szeregi organizacji światowej i przekształcania w konstruktywny czynnik stosunków międzynarodowych. Tymczasem Churchill pozostał zwolennikiem stworzenia „kordonu sanitarnego” wokół komunistycznego państwa.

¹⁴ П. Судоплатов, *Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы...*, s. 366–367.

¹⁵ *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938–1945*, red. D. Dilks, London 1971, s. 715–716.

¹⁶ Tekst komunikatu jałtańskiego I protokołu pracy konferencji zob. *Teheran–Jałta–Poczdam. Dokumenty konferencji szefów rządów trzech wielkich mocarstw*, tłum W. Daszkiewicz, D. Rotfeld, Warszawa 1972, s. 201–217. Amerykański zapis posiedzeń konferencji jałtańskiej zob. *Foreign Relations of United States. Diplomatic Papers* (dalej: FRUS), *The Conference at Malta and Yalta, 1945*, red. B. Barron, Washington 1955, s. 549–996. Brytyjski zapis posiedzeń konferencji jałtańskiej zob. TNA, CAB 66/63/12, WP (45) 157, Memorandum Record of the Political Proceedings of the „Argonaut” Conference held at Malta and in the Crimea from 1st February to 11th February 1945.

Obrady jałtańskie pokazały, że ostateczne decyzje po stronie Zachodu podejmowali Amerykanie. Coraz bardziej widoczne stawało się osłabienie pozycji międzynarodowej Wielkiej Brytanii i schodzenie na drugi plan za ZSRR i USA. Prawdopodobnie wyniki konferencji krymskiej najtrafniej określił amerykański ambasador w Moskwie Averell Harriman: „Porozumienie było w słowach, a nie w istocie rzeczy”. Liberalny myśliciel Walter Lippmann tak opisał politykę Churchilla i Roosevelta w Jałcie: „Brytyjczycy i Amerykanie podjęli starania, by zredukować za sprawą negocjacji i dyplomatycznych nacisków pozycję, którą ZSRR zdobył w Europie Wschodniej, ponieważ Armia Czerwona zniszczyła dwie trzecie armii niemieckiej”¹⁷.

Niekorzystny dla rządu RP wynik konferencji jałtańskiej był rezultatem ustępliwości Roosevelta, słabości Brytyjczyków, a w mniejszym stopniu sukcesów radzieckiego wywiadu. Efekty jego pracy sprawiały jednak, że Stalin i Mołotow byli graczami znacznie pewniejszymi przy stole negocjacyjnym¹⁸.

Znaczenie radzieckich służb specjalnych w sprawie polskiej wzrosło w następnych miesiącach, kiedy Wielka Brytania, USA i ZSRR negocjowały, których Polaków zaprosić do rozmów w kwestii utworzenia Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (TRJN). NKWD i NKGB, starając się zapewnić odpowiedni kształt TRJN, oprócz tworzenia i wspierania służb bezpieczeństwa komunistycznego rządu w Polsce działały na płaszczyźnie kontrwywiadowczej (w realizacji tego zadania najważniejszą rolę po przejściu frontu odgrywał Smiersz – kontrwywiad wojskowy stworzony wiosną 1943 r.) i tropiły przywódców Państwa Podziemnego. O składzie TRJN miała zadecydować komisja zwana moskiewską w składzie Mołotow i ambasadorzy w Moskwie: Wielkiej Brytanii – Archibald Clark Kerr i Stanów Zjednoczonych – Averell Harriman. Na obrady zaproszono też przedstawicieli komunistycznego Rządu Tymczasowego, Polaków z kraju i zagranicy¹⁹.

Intencje stron zarysowano w trakcie konferencji jałtańskiej. Dyplomacje zachodnie, przede wszystkim brytyjska, starały się wspie-

¹⁷ S.E. Ambrose, *Rise to Globalism. American Foreign Policy since 1938*, London 1993, s. 52; W.A. Harriman, E. Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941–1946*, New York 1975, s. 412–413.

¹⁸ O obradach konferencji jałtańskiej z nowszych publikacji zob. F.J. Harbutt, *Jałta 1945*, tłum. K. Janicki, Warszawa 2012; S.M. Plokhly, *Jałta. Cena pokoju*, tłum. R. Bartoń, Poznań 2011. O sprawie polskich granic zob. J. Tebinka, *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*, Warszawa 1998.

¹⁹ *Teheran–Jałta–Poczdami...*, s. 206–208. O działalności Smiersz w Polsce w 1944 r. zob. V.J. Birstein, *Smiersz. Tajna broń Stalina...*, s. 407–411 i znacznie szerzej P. Kołakowski, *Pretorianie Stalina. Sowieckie służby bezpieczeństwa i wywiadu na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2010.

rać byłego premiera rządu RP na wychodźstwie i przywódcę Stronnictwa Ludowego Stanisława Mikołajczyka oraz ograniczyć wpływy komunistyczne w TRJN, który miał powstać przez rozszerzenie składu komunistycznego Rządu Tymczasowego. Foreign Office bardzo szybko, już 18 lutego, przesłało Clarkowi Kerrowi do Moskwy instrukcje w sprawie obrad komisji moskiewskiej. Kluczowym punktem, według Londynu, było uzyskanie dla Polaków spoza Rządu Tymczasowego odpowiedniej liczby miejsc w nowym rządzie oraz realnych wpływów na decyzje i zobowiązania, że TRJN przeprowadzi wolne wybory. Przewidywano plany Mołotowa, by władza pozostała w rękach komunistów, co było nie do przyjęcia dla Brytyjczyków.

Pierwsze posiedzenie komisji odbyło się 23 lutego. Rezydentura londyńska NKGB, najprawdopodobniej dzięki Burgessowi, dostarczyła treść instrukcji dla Clarka Kerra do Moskwy pięć dni później. Mołotow zaproponował zaproszenie w pierwszej kolejności na konsultacje z komisją przedstawicieli Rządu Tymczasowego, a ambasadorowie zachodni się na to zgodzili. Zaproponowali także przyjazd abp. Adama Sapiehy, Wincentego Witosa, Zygmunta Żuławskiego, profesorów Adama Bujaka i Stanisława Kutrzeby z kraju oraz Mikołajczyka i Tadeusza Romera z Londynu. Radziecki minister miał zastrzeżenia co do Mikołajczyka, mimo że Clark Kerr mówił o jego przybyciu jako warunku *sine qua non*. Po dyskusji postanowiono zaprosić do Moskwy kilku członków Rządu Tymczasowego i poradzić się ich w sprawie przyjazdu przywódców z Polski i zagranicy. Churchill uznał to za całkiem obiecujący początek²⁰.

Odpowiedź, która przyszła z Warszawy, wywołała irytację Harrimana i Clarka Kerra ze względu na sprzeciw wobec kandydatur Witosa, Mikołajczyka i Romera. Wprawdzie Mołotow podtrzymał na spotkaniu 27 lutego zdanie, że komisja nie jest w żaden sposób związana opinią Rządu Tymczasowego, lecz w rzeczywistości dążył do czegoś zupełnie przeciwnego. Posiedzenie komisji było o tyle owocne, że uzgodniono zaproszenie na rozmowy do Moskwy przywódców proradzieckich władz: Bolesława Bieruta, Edwarda Osóbki-Morawskiego i Michała Roli-Żymierskiego. Ku zadowoleniu brytyjskiego premiera Mołotow proponował wysłanie zachodnich obserwatorów do Polski. Ten szybki postęp został wkrótce zahamowany. Następnego dnia Clark Kerr otrzymał od Edena depeszę, w której żalowano pochopnej zgody na zaproszenie przedstawicieli Rządu Tymczasowego do Moskwy jako pierwszych, ponieważ wywołało to najgorsze obawy członków Izby Gmin. Brytyjskiemu

²⁰ FRUS, 1945, t. 5: *Europe*, Washington 1967, s. 123–125; *Очерки истории...*, t. 4, s. 637–639; *Органы государственной безопасности СССР...*, t. 6, s. 170–174.

ambasadorowi polecono nalegać, aby komisja przed przyjazdem reprezentantów „Warszawy” zaprosiła także innych Polaków²¹.

W wyniku posiedzenia komisji moskiewskiej 27 lutego wydawało się, że dojdzie do wysłania brytyjskiej i amerykańskiej misji do wyzwolonej Polski. Szef Departamentu Północnego Foreign Office Christopher Warner powiadomił kierownictwo SOE, że Churchillowi zależy na tym, aby wysłać brytyjską misję najszybciej jak to możliwe. Foreign Office uzgodniło także z SOE, że w składzie misji winni znaleźć się oficerowie tej drugiej instytucji – płk Harold Perkins, mjr Pickles – i inni, zwłaszcza władający językami polskim i rosyjskim. Brytyjska dyplomacja zaczęła też przygotowywać instrukcję dla misji i przekazała jej projekt SOE. Pierwszym celem miało być odnalezienie polskich polityków i osobistości życia społeczno-politycznego, które można by zaprosić do Moskwy w celu stworzenia TRJN. Zadaniem misji było także zbieranie informacji o sytuacji na wyzwolonym obszarze Polski. Członkom zalecano unikać robienia wrażenia, że są szpiegami działającymi na zlecenie rządu RP w Londynie²².

Trzecie spotkanie komisji moskiewskiej (1 marca) zapoczątkowało długotrwały impas w sprawie polskiej. Wykonujący instrukcje rządu Clark Kerr przedstawił stanowisko Londynu. Zażądał równoczesnego zaproszenia trzech grup polskich przywódców wymienionych w komunikacie jałtańskim. Mołotow życzył sobie przyjazdu tylko tych, którzy zyskają akceptację Rządu Tymczasowego, i zdecydowanie odrzucał Mikołajczyka. Angielski dyplomata wyraził chęć skorzystania z radzieckiej propozycji wysłania obserwatorów do Polski, co nie wzbudziło entuzjazmu ministra spraw zagranicznych ZSSR. Ten twierdził, że sprawę należy wyjaśnić z władzami w Warszawie. W związku z negatywnym stanowiskiem ambasadorów Wielkiej Brytanii i USA odłożono na później przyjazd przedstawicieli Rządu Tymczasowego. Następne posiedzenie komisji (6 marca) tylko potwierdziło całkowity brak porozumienia. Clark Kerr i Harriman w odpowiedzi na propozycję Mołotowa oświadczyli, że nie życzą sobie przyjazdu przedstawicieli władz warszawskich, zanim nie zostaną zaproszeni pozostali Polacy. W rewanżu radziecki minister nie zgadzał się na kandydaturę Mikołajczyka i odmówił prowadzenia rozmów na temat wysłania obserwatorów do Polski z powodu rzekomych obraźliwych

²¹ FRUS, 1945, t. 5, s. 128, 130, 134–155; *Churchill & Roosevelt. The Complete Correspondence*, t. 3: *Alliance Declining. II 1944 – IV 1945*, red. W.F. Kimball, Princeton 1984, s. 539.

²² TNA, HS 4/262, Sporborg do C. Gubbinsa 4 III 1945; Foreign Office do Moskwy 6 III 1945; General Instruction for the British Observer Mission to Poland, 7 III 1945.

uwag pod adresem Rządu Tymczasowego wypowiedzianych w Izbie Gmin przez brytyjskiego ministra spraw zagranicznych Anthony'ego Edena²³.

W czasie obrad komisji moskiewskiej od lutego 1945 r., Donald Maclean przekazywał waszyngtońskiej rezydenturze NKGB dyrektywy ministra Edena dla ambasadora w Moskwie Archibalda Clarka Kerra i korespondencję dotyczącą negocjacji w sprawie polskiej wymieniającej między Londynem i Waszyngtonem. To samo robił w Londynie Burgess, który – jak wynika z dziennika członka Izby Gmin z ramienia Partii Konserwatywnej Harolda Nicolsona – miał dostęp do instrukcji, które z Foreign Office wysyłano do ambasady w Moskwie. Znajomość brytyjskiego stanowiska i taktyki w negocjacjach ułatwiała Mołotowowi prowadzenie rozmów z Clarkiem Kerrem i Harrimanem, mimo że depeche dyplomatyczne przekazywane przez Macleana docierały do Moskwy z dwutygodniowym opóźnieniem, co ograniczało ich wartość. Bardziej przydatne okazało się zdobycie listy nazwisk polskich polityków niekomunistycznych przewidzianych do włączenia do TRJN, którą Brytyjczycy konsultowali z byłym premierem RP Stanisławem Mikołajczykiem²⁴.

Zdobycie listy znajduje poczesne miejsce w sukcesach radzieckiego wywiadu w czasie II wojny światowej, chociaż nazwiska części tych osób władze RP ujawniły Moskwie za pośrednictwem Foreign Office. Kombinacja operacyjna NKWD w celu aresztowania osób tworzących kierownictwo polityczne Polskiego Państwa Podziemnego trwała od lutego 1945 r. Z raportów gen. Iwana A. Sierowa, zastępcy Berii i doradcy NKWD przy Rządzie Tymczasowym, a faktycznie osoby odpowiadającej jako pełnomocnik NKWD przy I Froncie Białoruskim za „oczyszczanie” Polski z przeciwników komunistycznych władz, do jego przełożonych wynika, że Rosjanie nawet nie wiedzieli, iż Rada Jedności Narodowej po wystosowaniu protestu wobec porozumienia jałtańskiego zgłosiła gotowość do udziału w tworzeniu TRJN. Nie miało to jednak znaczenia. Moskwie zależało na wyeliminowaniu przywódców politycznych uznanych za wrogich wobec ZSRR. Poinformowani w przededniu przeprowadzenia całej operacji Bierut i Osóbka-Morawski wyrazili chęć współpracy z częścią polityków tworzących zaplecze polityczne podziemia, „którzy

²³ FRUS, 1945, t. 5, s. 135–137, 142–144.

²⁴ H. Nicolson, *Diaries and Letters. The War Years 1939–1945*, red. N. Nicolson, London 1970; *Очерки истории...*, t. 4, s. 469–470. Odszyfrowane przez amerykański radiowywiad doniesienia od Macleana kryptonim Homer dotyczące negocjacji w komisji moskiewskiej znajdują się w depechach rezydentury waszyngtońskiej NKGB do Moskwy z 29 III 1945 r. (nr 1788, 1791, 1793), 30 III 1945 r. (nr 1815), 31 III 1945 r. (nr 1826), <https://www.nsa.gov/news-features/declassified-documents/venona/>, dostęp 4 VIII 2020 r.

nie zawinili względem narodu polskiego”. Jak raportował Berii Sierow: „Jankowskiego, Mikołajczyka, Witosa i innych uważają oni za sprawców walki bratobójczej narodu polskiego (powstanie warszawskie i opór wobec zarządzeń PKWN w Polsce) i dlatego uważają za słuszne pociągnąć ich do odpowiedzialności za te zbrodnie”. Stalin miał jednak szerszy plan i bardziej zależało mu, aby wykazać ich działalność „szpiegowsko-dywersyjną na tyłach Armii Czerwonej”, by w ten sposób próbować zdyskredytować w oczach zachodnich przywódców²⁵.

Sukces Rosjan w postaci podstępnego zwabienia i następnie aresztowania w dniach 27 i 28 marca 1945 r. piętnastu przywódców Państwa Podziemnego, gotowych wziąć udział w rozmowach w sprawie utworzenia TRJN, obrócił się najpierw przeciw Kremlowi. Doprowadziło to na początku maja do ochłodzenia stosunków z mocarstwami zachodnimi. Brutalne wyeliminowanie przez NKWD polskich polityków z obozu niepodległościowego w dłuższej perspektywie ułatwiło Moskwie negocjacje z zachodnimi dyplomacjami. Usunięto z grona potencjalnych rozmówców osoby, którymi trudno byłoby komunistom sterować. Na początku kwietnia NKWD wraz z pracownikami Urzędu Bezpieczeństwa zatrzymało też na kilka dni wielokrotnego polskiego premiera Wincentego Witosa, który odmówił prowadzenia rozmów z przewodniczącym Krajowej Rady Narodowej, Bolesławem Bierutem. Władysław Gomułka twierdził, że władze komunistyczne interweniowały na rzecz jego uwolnienia u Sierowa, a następnie doprowadziły do odwołania tego drugiego. Z raportów Sierowa wynika jednak, że akcja aresztowania polskich polityków i wojskowych była przeprowadzona za aprobatą Berii²⁶.

Realizacja planu ustanowienia w Polsce komunistycznego rządu została zagrożona z zupełnie innej strony. Pogarszający się stan zdrowia prezydenta Roosevelta nie był w czasie konferencji jałtańskiej tajemnicą. Jego śmierć 12 kwietnia wywołała jednak poważne obawy na Kremlu. Stalin był według Harrimana bardzo poruszony i zasmucony śmiercią Roosevelta. Wprawdzie amerykański ambasador zapewniał marszałka w czasie rozmowy 15 kwietnia, że nowy prezydent Harry Truman będzie kontynuował

²⁵ *Proces szesnastu. Dokumenty NKWD*, oprac. W. Strzałkowski, A. Chmielarz, A.K. Kunert, tłum. z jęz. ros. K. Stembrowicz, F. Zbiniewicz, Warszawa 1995, s. 431–432, 480–481; *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945*, t. 5: *Październik 1944 – lipiec 1945*, Wrocław 1991, s. 323, 346–347.

²⁶ P. Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2002, s. 260–275; A. Paczkowski, *Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce*, Warszawa 2009, s. 80–84; W. Gomułka, *Pamiętniki*, t. 2, red. nauk. A. Werblan, Warszawa 1994, s. 476, 515–518; *Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, wybór i oprac. T. Cariewskaja i in., tłum. E. Rosowska, Warszawa 1998, s. 233–238.

linię polityczną Roosevelta, nie był w stanie rozwiązać wątpliwości Stalina co do ewentualnej zmiany polityki Waszyngtonu, zwłaszcza wobec sporu w sprawie rozmów prowadzonych w Szwajcarii od marca przez rezydenta amerykańskiego wywiadu – OSS (Office of Strategic Services) w Bernie Alana Dullesa z Obergruppenführerem Karlem Wolffem, dowódcą SS i policji w północnych Włoszech. Stalin najprawdopodobniej wiedział dzięki wywiadowi radzieckiemu o tych rozmowach, zanim został poinformowany przez Amerykanów, co mogło tylko spotęgować jego podejrzliwość wobec zachodnich aliantów. Na podstawie dostarczanych mu przez wywiad informacji dyktator stworzył obraz daleki od rzeczywistości. Zresztą od napaści Niemiec na ZSRR w czerwcu 1941 r. bezpodstawnie podejrzewał Churchilla i brytyjskie kręgi rządowe o pragnienie zawarcia separatystycznego pokoju z wojskowymi, którzy obalą Adolfa Hitlera. W liście do Roosevelta z 3 kwietnia 1945 r. oskarżył Brytyjczyków o inicjatywę rozmów z Wolffem, w których wyniku wojska sojuszników zachodnich miały się posuwać nieatakowane w głąb Niemiec²⁷.

W tej sytuacji Stalin postanowił na prośbę Harrimana, mimo wcześniejszego sprzeciwu, wysłać Mołotowa na zbliżającą się konferencję w San Francisco w sprawie powołania organizacji światowej. Dyktator uznał, że osobisty kontakt z nowym prezydentem umożliwi wyjaśnienie nastrojów w Białym Domu i wymianę poglądów. Nowy prezydent Harry Truman po ostrej rozmowie z Mołotowem w kwietniu wysłał pod koniec maja do Moskwy ze specjalną misją ciężko chorego doradcę Roosevelta Harry'ego Hopkinsa. Pomysłodawcami misji Hopkinsa byli Harriman i amerykański dyplomata, ekspert od ZSRR Charles Bohlen, który tłumaczył wspomnianą rozmowę prezydenta z Mołotowem²⁸. Były oficer KGB i agent SIS płk Oleg Gordijewski sugerował w książce napisanej wraz z prof. Christopherem Andrew, że Hopkins był radzieckim agentem wpływu w Waszyngtonie. Tak przynajmniej miał twierdzić spotykający się z doradcą Roosevelta oficer radzieckiego wywiadu Iczhak Achmerow. Zarzuty pod adresem Hopkinsa, w przeciwieństwie do dobrze udokumentowanej sprawy Hissa, są niepotwierdzone. Nawet zidentyfikowanie Hopkinsa w jednej z depesz Venony z 29 maja 1943 r. jako osoby informującej

²⁷ S.P. Halbrook, *Operation Sunrise. America's OSS, Swiss Intelligence, and the German Surrender 1945* [w:] M. Viganò, D.M. Pedrazzini, "Operation Sunrise". *Atti del convegno internazionale (Locarno, 2 maggio 2005)*, Lugano 2006, s. 103–130; *Органы государственной безопасности СССР...*, t. 6, s. 361; *Великая отечественная война 1941–1945 годов*, t. 6: *Тайная война. Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны*, Moskva 2015, s. 227–228.

²⁸ *Советско-американские отношения 1939–1945. Документы*, ред. Б.И. Жилияев, В.И. Савченко, Moskva 2004, s. 650–651; C.E. Bohlen, *Witness to History...*, s. 215–218.

najprawdopodobniej Achmerowa o rozmowach Roosevelta z Churchillem nie daje jednak pewności, że doradca prezydenta działał jako świadomy radziecki agent wpływu, tym bardziej iż Hopkins od 1941 r. był otwarcie zaangażowany w budowanie sojuszu USA z ZSRR²⁹.

Bez względu na to, czy Hopkins był agentem wpływu Moskwy, czy nie, jego działania z punktu widzenia rządu RP w Londynie były bardzo niekorzystne, zarówno te w Jalcie, jak i przede wszystkim w trakcie moskiewskiej misji. Hopkins miał wizję przedwojennej Polski zbieżną z obrazem kreowanym przez radziecką i lewicową propagandę. Uważał, że „polscy panowie” uciskają chłopów, a rząd polski znajdował się pod wpływem „wielkich obszarników”, dążących do odzyskania majątków utraconych na Kresach Wschodnich w 1939 r. Nic dziwnego, że Stalin uważał Hopkinsa, biorąc pod uwagę jego zaangażowanie w zapewnienie ZSRR amerykańskiej pomocy w postaci dostaw, za „nieprzeciętnego człowieka”, który przyczynił się do umocnienia stosunków amerykańsko-radzieckich³⁰.

Wprawdzie sprawa polska straciła sporo na znaczeniu po klęsce Niemiec i umocnieniu władzy komunistycznego Rządu Tymczasowego, ale to właśnie podczas rozmów Hopkinsa ze Stalinem na przełomie maja i czerwca 1945 r. przełamano impas w tej kwestii. Stalin poinformował 27 maja amerykańskiego gościa, że Rząd Tymczasowy jest gotów oddać najwyżej cztery teki ministerialne innym „demokratycznym grupom”. Co ważne, zgodził się na Mikołajczyka. Dyktator zapytał Hopkinsa, „czy profesor Lange nie zechciałby wejść do Rządu”. Nie był to przypadek. Rezydentura wywiadu radzieckiego w Nowym Jorku traktowała od sierpnia 1944 r. Oskara Langego, krytycznie nastawionego do polityki rządu RP wobec ZSRR, jako agenta wpływu. Stalin przyjął go nawet na Kremlu wiosną 1944 r. i widział w nim przyszłego premiera Polski³¹.

²⁹ C. Andrew, O. Gordijewski, *KGB*, tłum. R. Brzeski, Warszawa 1997, s. 254–257, 294–296, 308; E. Mark, *Venona's Source 19 and the 'Trident' Conference of 1943. Diplomacy or Espionage?*, „Intelligence and Security” 1998, nr 2, s. 1–31. W kolejnej książce Andrew uznaje zdradę Hopkinsa za mało prawdopodobną i traktuje jego kontakty w Waszyngtonie z Achmerowem jako dodatkowy kanał łączności. Zob. C. Andrew, V. Mitrokhin, *The Sword and the Shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, New York 1999, s. 111–112.

³⁰ G. McJinsey, *Harry Hopkins, Ally of the Poor and Defender of Democracy*, Harvard 1987, s. 293; G. Żukow, *Wspomnienia i refleksje*, tłum. P. Marciszyn, F. Czuchrowski, Cz. Czarnogórski, Warszawa 1985, s. 670.

³¹ *The White House Papers of Harry L. Hopkins*, t. 2, red. R.E. Sherwood, London 1949, s. 889–890. Lange był od 8 VIII 1944 r. określany w depeszach rezydentury NKGB w Nowym Jorku kryptonimem Friend. Zob. depeszę 1135. Wcześniej nazwisko Langego w kontekście kontaktów z Bolesławem Gebertem (Ataman), pośrednikiem z konsulem ZSRR, pojawia w depeszy z 17 V 1944 r. (nr 700), <https://www.nsa.gov/news-features/decclassified-documents/venona/>, dostęp 4 VIII 2020 r.

Stalin odniósł sukces w rozmowach z Hopkinsem, gdyż Amerykanie zaakceptowali listę osób, które miano zaprosić w celu reorganizacji Rządu Tymczasowego. Niewiele różniła się ona od tej przez niego wymyślonej, mimo że figurowali na niej Stanisław Mikołajczyk, Jan Stańczyk i Wincenty Witos. Postawiony przed faktem dokonanym Churchill uznał wynik negocjacji w liście z 2 czerwca 1945 r. do Trumana za znaczny postęp. Ostatecznie zgodził się na proponowane osoby. Obok przedstawicieli Rządu Tymczasowego: Bolesława Bieruta, Edwarda Osóbki-Morawskiego, Władysława Gomułki, Władysława Kowalskiego zaproszono przedstawicieli ugrupowań demokratycznych z kraju: Zygmunta Żuławskiego, Stanisława Kutrzebę, Adama Krzyżanowskiego, Henryka Kołodziejkiego (dwaj ostatni zaproponowani przez polskich komunistów). Chorego Witosza zastąpił Władysław Kiernik. Z Londynu mieli przybyć wspomniani Mikołajczyk, Stańczyk i zaproponowany przez Stalina, jako sympatyk komunizmu, Antoni Kołodziej, przedstawiciel związku marynarzy. Zachodowi nie udało się uzyskać zwolnienia z więzienia działaczy Polskiego Państwa Podziemnego, aresztowanych w marcu przez NKWD. Hopkins, a za nim obaj alianccy przywódcy zadowolili się zapewnieniami Stalina: „zrobimy im proces, ale osądzimy łagodnie”³².

Prokuratorom oskarżającym przywódców Polskiego Państwa Podziemnego w pokazowym procesie Stalin tłumaczył: „Nie chodzi w ostatecznym rozrachunku o Okulickiego i jego emisariuszy, lecz o to, że trzeba wytrącić wszystkie atuty z rąk Churchilla i nie dopuścić do zainstalowania reżimu Mikołajczyka w Polsce, człowieka wrogo nastawionego do Związku Sowieckiego. W Polsce powinien być Rząd Ludowy – a Churchill ciągle swoje, chce poprzedniego rządu na czele z Mikołajczykiem. Nie możemy do tego dopuścić, dlatego Mikołajczyka i jego bandę trzeba zde-maskować przed ludźmi i zdyskredytować tak, żeby wszyscy, a w pierwszej kolejności Churchill, zrozumieli, że Mikołajczyka i jego kompanii w Polsce nie będzie”³³.

Ostatecznie, wbrew swoim oczekiwaniom z początku marca, przywódcy Polski Podziemnej zasiedli w czerwcu na ławie oskarżonych w Moskwie, a nie na sali obrad³⁴. Z kolei moskiewskie spotkanie Polaków zaproszonych przez mocarstwa na konsultacje doprowadziło 21 czerwca

³² *Советско-американские отношения...*, s. 695–696; FRUS, 1945, t. 5, s. 299–320; *Defending the West. The Truman–Churchill Correspondence, 1945–1960*, red. G.W. Sand, Westport 2004, s. 99–100.

³³ S. Kalbarczyk, *Proces Szesnastu we wspomnieniach oskarżyciela*, „Biuletyn IPN” 2018, nr 9, s. 150–151.

³⁴ E. Duraczyński, *General Iwanow zaprasza. Przywódcy podziemnego państwa polskiego przed sądem moskiewskim*, Warszawa 1989, s. 145–182.

do zawarcia porozumienia przez osamotnionego Mikołajczyka z przedstawicielami Rządu Tymczasowego. Na jego mocy były polski premier miał zostać wicepremierem nowego rządu, w którym osobom spoza obozu kierowanego przez komunistów powierzono pięć tek ministerialnych na ogólną liczbę 19. Równocześnie Stronnictwu Ludowemu miano zapewnić 1/5 miejsc w tymczasowym parlamencie, pochodzącym z komunistycznego mianowania – Krajowej Radzie Narodowej³⁵. Skład Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej, ustalony na moskiewskim spotkaniu w czerwcu 1945 r., świadczył o kolejnym zwycięstwie Stalina w rywalizacji z mocarstwami zachodnimi o przyszłość Polski. Był to także sukces służb specjalnych ZSRR, o czym zachodnie mocarstwa wówczas nie wiedziały.

Podczas konferencji poczdamskiej (17 lipca – 2 sierpnia 1945 r.), na której zapadły pomyślne dla sowietyzowanej Polski decyzje o jej granicy zachodniej, zabiegi delegacji brytyjskiej i amerykańskiej o zagwarantowanie wolnych wyborów w Polsce, tym razem wobec komunistycznych przedstawicieli TRJN, zakończyły się pustymi obietnicami udzielonymi przez Bolesława Bieruta. W innych sprawach, dzięki determinacji nowego prezydenta USA Harry’ego Trumana, ZSRR nie odniósł znacznych sukcesów, choć Stalin był nadal nieporównywalnie lepiej poinformowany o zamiarach zachodnich przywódców niż oni o jego.

W Poczdamie radzieckie możliwości wywiadowcze były podobne do tych, którymi dysponowano w Jałcie, z wyjątkiem utrudnionego dostępu do kwater zachodnich delegacji w dzielnicy Babelberg, ponieważ w czasie konferencji strzegli ich brytyjscy i amerykańscy żołnierze. Wcześniej jednak wszystkie budynki, w których zamieszkały zachodnie delegacje, i miejsce obrad, pałac Cecilienhof, znajdowały się w rękach Rosjan, którzy je wyremontowali i umeblowali przed konferencją³⁶. Obfitym źródłem informacji o zamiarach przywódców Wielkiej Brytanii i USA nadal byli agenci z *Cambridge Ring*³⁷. Natomiast Hissa zabrakło w najbliższym otoczeniu Trumana i w delegacji amerykańskiej, podobnie jak proramadzkiego Hopkinsa.

Nie wiedząc o skali szkód, jakie szpiegzy z *Cambridge Ring* wyrządzili brytyjskiej dyplomacji, Cadogan uważał wówczas, że Stalin, mimo

³⁵ *Rozmowy polityczne w sprawie utworzenia Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (czerwiec 1945 r.)* [w:] *Archiwum Ruchu Robotniczego*, t. 9, Warszawa 1984; o rozmowach w sprawie utworzenia TRJN zob. M.K. Kamiński, *W obliczu sowieckiego ekspansjonizmu. Polityka Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii wobec Polski i Czechosłowacji 1945–1948*, Warszawa 2005, s. 40–69.

³⁶ G. Żukow, *Wspomnienia i refleksje...*, s. 670–672.

³⁷ *Очерки истории...*, t. 4, s. 653–658.

dysponowania kartami atutowymi, nie uzyskał spektakularnych sukcesów w Poczdamie³⁸. Ta opinia wydaje się trafna. Trudno znaleźć postanowienie poczdamskie, które dałyby ZSRR przewagę w czasie zimnej wojny.

W kwestii polskiej Moskwa, zaniepokojona ciągłym funkcjonowaniem rządu RP w Londynie, domagała się jego likwidacji, lecz niewiele osiągnęła poza stopniową demobilizacją Polskich Sił Zbrojnych przez Brytyjczyków. Zawarto kompromis polegający na zgodzie Moskwy na zmniejszenie reparacji z zachodnich stref okupacyjnych w Niemczech w zamian za poparcie przez Wielką Brytanię i USA oddania pod polską administrację terenów Rzeszy na wschód od Odry i Nysy Łużyckiej. Wywalczone przez ZSRR reparacje ze stref zachodnich zostały wstrzymane przez aliantów już w maju 1946 r. Stalin nie miał rozeznania w zakresie ustępstw mocarstw zachodnich w trakcie konferencji, ponieważ w decydującym momencie negocjacji, wobec oporu Trumana i Attlee, sugerował delegacji polskiej, by zgodziła się na granicę na rzece Kwis, leżącej bardziej na wschód niż Nysa Łużycka. Granica polsko-niemiecka przetrwała czas zimnej wojny, co po latach okazało się najtrwalszym zwycięstwem Stalina podczas konferencji poczdamskiej³⁹.

Nowy sekretarz stanu USA, James Byrnes, okazał się w Poczdamie skutecznym negocjatorem, który był skłonny do kompromisu, ale po uprzednich twardych negocjacjach. Podobnie zachowywał się Ernest Bevin, szef brytyjskiej dyplomacji w gabinecie laburzystowskiego premiera Wielkiej Brytanii Clementa Attlee, który zastąpił Churchilla w trakcie konferencji poczdamskiej. Kiedy więc Mołotowowi przyszło negocjować z zachodnimi ministrami nieskłonny do ustępstw, radziecka przewaga wywiadowcza nie miała już takiego znaczenia jak wcześniej. Co więcej, ze względu na postawę Trumana trudniej było wykorzystywać różnice brytyjsko-amerykańskie. Dodatkowo sposób interpretacji informacji wywiadowczych w Moskwie (dostarczanie Stalinowi i Mołotowowi zdobytych dokumentów bez wystarczającej analizy) bardziej wzmacniał podejrzliwość dyktatora wobec mocarstw zachodnich, niż ułatwiał podejmowanie racjonalnych decyzji. Mimo że w drugiej połowie lat czterdziestych radzieccy decydenci mieli porównywalne zasoby informacji o zamiarach Foreign Office i Departamentu Stanu, ich dyplomaci w rozgrywkach z Zachodem ponosili od 1948 r. porażkę za porażką.

³⁸ *The Diaries of Sir Alexander Cadogan...*, s. 777.

³⁹ FRUS, *Diplomatic Papers. The Conference of Berlin (The Potsdam Conference)*, t. 2, Washington 1960, s. 1539. Zapis rozmów na konferencji poczdamskiej zob. także *Documents on British Policy Overseas*, seria 1, t. 1: *The Conference at Potsdam 1945*, London 1984; *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. Сборник Документов*, t. 6, Moskwa 1984.

W negocjacjach w sprawie stworzenia TRJN w 1945 r. decydujące o sukcesie Stalina nie były dane wywiadowcze, dostarczane przede wszystkim przez Macleana i Burgessa, lecz zajęcie terytorium Polski przez Armię Czerwoną i ustanowienie na nim komunistycznego rządu wspieranego przez radziecki aparat bezpieczeństwa. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone, niemające strategicznych interesów w Europie Wschodniej, popełniły wcześniej wiele błędów, które ułatwiły ZSRR włączenie Polski do swojej strefy wpływów na ponad cztery dekady.

Bibliografia

Źródła archiwalne

The National Archives, Kew, London (TNA).

Źródła publikowane

Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945, t. 5: *Październik 1944 – lipiec 1945*, Wrocław 1991.

Churchill & Roosevelt. The Complete Correspondence, t. 3: *Alliance Declining. II 1944–IV 1945*, red. W.F. Kimball, Princeton 1984.

Defending the West. The Truman–Churchill Correspondence, 1945–1960, red. G.W. Sand, Westport 2004.

Documents on British Policy Overseas, seria 1, t. 1: *The Conference at Potsdam 1945*, London 1984.

Foreign Relations of United States. Diplomatic Papers, The Conference at Malta and Yalta, 1945, red. B. Barron, Washington 1955.

Gomułka W., *Pamiętniki*, t. 2, red. nauk. A. Werblan, Warszawa 1994.

Nicolson H., *Diaries and Letters. The War Years 1939–1945*, red. N. Nicolson, London 1970.

Proces szesnastu. Dokumenty NKWD, oprac. W. Strzałkowski, A. Chmielarz, A.K. Kunert, tłum. z jęz. ros. K. Stembrowicz, F. Zbiniewicz, Warszawa 1995.

Rozmowy polityczne w sprawie utworzenia Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej (czerwiec 1945 r.) [w:] *Archiwum Ruchu Robotniczego*, t. 9, Warszawa 1984

Teczka specjalna J.W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946, wybór i oprac. T. Cariewskaja i in., tłum. E. Rosowska, Warszawa 1998.

Teheran–Jałta–Poczdam. Dokumenty konferencji szefów rządów trzech wielkich mocarstw, tłum. W. Daszkiewicz, D. Rotfeld, Warszawa 1972.

The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938–1945, red. D. Dilks, London 1971.

The White House Papers of Harry L. Hopkins, t. 2, red. R.E. Sherwood, London 1949.

Triplex. Secrets from the Cambridge Spies, red. N. West, O. Tsarev, London 2009.

- Великая отечественная война 1941–1945 годов, т. 6: Тайная война. Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны*, Moskva 2015.
- Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов, т. 6: Победа (1 января – 9 мая 1945 г.)*, Moskva 2014.
- Очерки истории Российской внешней разведки, т. 3: 1933–1941 годы*, Moskva 2007; т. 4: 1941–1945 годы, Moskva 2007.
- Служба внешней разведки Российской Федерации Архив СВР России. Секреты польской политики: Сборник документов, сост. Л.Ф. Соцков*, Moskva 2009.
- Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. Сборник Документов, т. 6*, Moskva 1984.
- Советско-американские отношения 1939–1945. Документы*, ред. Б.И. Жилиев, В.И. Савченко, Moskva 2004.

Opracowania

- Ambrose S.E., *Rise to Globalism. American Foreign Policy since 1938*, London 1993.
- Andrew C., Gordijewski O., *KGB*, tłum. R. Brzeski, Warszawa 1997.
- Andrew C., Mitrokhin V., *The Sword and the Shield. The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, New York 1999.
- Andrew C., *The Defence of the Realm. The Authorised History of MI5*, London 2009.
- Birstein V.J., *Smiersz. Tajna broń Stalina. Sowiecki kontrwywiad wojskowy podczas II wojny światowej*, tłum. T. Fiedorek, Kraków 2013.
- Bohlen C.E., *Witness to History 1929–1969*, New York 1973.
- Borovik G., *The Philby Files. The Secret Life of the Master Spy – KGB Archives Revealed*, London 1995.
- Bułhak W., *Krótki kurs dezinformacji*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 12.
- Cairncross J., *The Enigma Spy. An Autobiography. The Story of the Man who Changed the Course of World War Two*, London 1997.
- Carter M., *Anthony Blunt. His Lives*, London 2001.
- Cave Brown A., *H. St. John Philby i Kim Philby. Szpiegowska afera stulecia*, tłum. M. Przeczek, Warszawa 1997.
- Cenkiewicz S., *Polscy agenci Moskwy w USA*, „Biuletyn IPN” 2006, nr 3–4.
- Costello J., *Mask of Treachery*, New York 1988.
- Duraczyński E., *Generał Iwanow zaprasza. Przywódcy podziemnego państwa polskiego przed sądem moskiewskim*, Warszawa 1989.
- Eden A., *Pamiętniki 1938–1945, t. 2: Obrachunki*, tłum. J. Meysztowicz, Warszawa 1972.
- Halbrook S.P., *Operation Sunrise. America's OSS, Swiss Intelligence, and the German Surrender 1945* [w:] M. Viganò, D.M. Pedrazzini, „Operation Sunrise”. *Atti del convegno internazionale (Locarno, 2 maggio 2005)*, Lugano 2006.

- Harbutt F.J., *Jałta 1945*, tłum. K. Janicki, Warszawa 2012.
- Harriman W.A., Abel E., *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941–1946*, New York 1975.
- Haynes J.E., Klehr H., Vassiliev A., *Spies. The Rise and Fall of the KGB in America*, London 2009.
- Haynes J.E., Klehr H., *Venona. Decoding Soviet Espionage in America*, New Haven 1999.
- Kalbarczyk S., *Proces Szesnastu we wspomnieniach oskarżyciela*, „Biuletyn IPN” 2018, nr 9.
- Kamiński M.K., *Edvard Beneš we współpracy z Kremlem. Polityka zagraniczna władz czechosłowackich na emigracji 1943–1945*, Warszawa 2009.
- Kamiński M.K., *W obliczu sowieckiego ekspansjonizmu. Polityka Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii wobec Polski i Czechosłowacji 1945–1948*, Warszawa 2005.
- Kern G., *How ‘Uncle Joe’ Bugged FDR*, „Studies in Intelligence” 2003, t. 47, nr 1.
- Kimball W.F., *A Different Take on FDR at Teheran. Raising Questions*, „Studies in Intelligence” 2005, t. 49, nr 3, https://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/csi-studies/studies/vol49no3/html_files/FDR_Teheran_12.htm, dostęp 4 VIII 2020 r.
- Knightley P., *Philby. The Life and Views of K.G.B. Masterspy*, London 1988.
- Kołakowski P., *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2002.
- Kołakowski P., *Pretorianie Stalina. Sowietkie służby bezpieczeństwa i wywiadu na ziemiach polskich 1939–1945*, Warszawa 2010.
- Lowenthal J., *Venona and Alger Hiss*, „Intelligence and National Security” 2000, nr 5.
- Mark E., *Venona’s Source 19 and the ‘Trident’ Conference of 1943. Diplomacy or Espionage?*, „Intelligence and Security” 1998, nr 2.
- Materski W., *Stefan Litauer. Przyczynek do biografii*, „Dzieje Najnowsze” 2011, nr 2.
- McJimsey G., *Harry Hopkins, Ally of the Poor and Defender of Democracy*, Harvard 1987.
- Modin Y., *My Five Cambridge Friends*, London 1994.
- Paczkowski A., *Trzy twarze Józefa Światły. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce*, Warszawa 2009.
- Plokhly S.M., *Jałta. Cena pokoju*, tłum. R. Bartoń, Poznań 2011.
- Судоплатов П., *Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы*, Moskva 1997.
- Tebinka J., *Polityka brytyjska wobec problemu granicy polsko-radzieckiej 1939–1945*, Warszawa 1998.
- Venona. Soviet Espionage and the American Response 1939–1957*, red. R.L. Benson, M. Warner, Laguna Hills 1996.

West N., Tsarev O., *Klejnoty koronne. Brytyjskie tajemnice z archiwów KGB*, tłum. H. Pawlikowska-Gannon, Warszawa 2000.

West N., *Venona. The Greatest Secret of the Cold War*, London 1999.

Żukow G., *Wspomnienia i refleksje*, tłum. P. Marcinişzyn, F. Czuchrowski, Cz. Czarnogórski, Warszawa 1985.

Strony internetowe

<https://www.nsa.gov/news-features/declassified-documents/venona/>, dostęp 4 VIII 2020 r.

<http://svr.gov.ru/history/person.htm>, dostęp 26 V 2020 r.

<https://www.nsa.gov/news-features/declassified-documents/venona/>, dostęp 4 VIII 2020 r.

<https://www.nsa.gov/news-features/declassified-documents/venona/>, dostęp 4 VIII 2020 r.

<https://www.nsa.gov/news-features/declassified-documents/venona/>, dostęp 4 VIII 2020 r.

Streszczenie: Sprawa polska była jedną z głównych przyczyn sporów w końcowej fazie II wojny światowej między ZSRR a Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią. Od konferencji jałtańskiej do końca czerwca 1945 r. skład rządu polskiego absorbował uwagę Wielkiej Trójki. Spory w tej kwestii były jedną z pierwszych oznak rozpadu koalicji mocarstw zachodnich i ZSRR. Przez cały ten czas toczyła się nierówna gra służb specjalnych ZSRR z brytyjskimi i amerykańskimi odpowiednikami. Wywiad radziecki skutecznie spenetrował służby dyplomatyczne USA i Wielkiej Brytanii.

O sukcesie Stalina nie zdecydowały jednak informacje wywiadowcze przekazywane przede wszystkim przez Donalda Macleana, Gya Burgessa i Kima Philby'ego, lecz zajęcie terytorium Polski przez Armię Czerwoną i ustanowienie na nim komunistycznego rządu wspieranego przez radziecki aparat bezpieczeństwa. Wielka Brytania i Stany Zjednoczone miały ograniczone możliwości wpływania na sytuację w Polsce. Nie znajdowała się ona w strefie ich żywotnych interesów, podobnie jak reszta Europy Wschodniej. Mocarstwa anglosaskie popełniły jeszcze przed 1945 r. wiele błędów dyplomatycznych, które ułatwiły ZSRR włączenie Polski do swojej strefy wpływów na ponad cztery dekady.

Słowa kluczowe: sprawa polska, służby specjalne, Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej, konferencja jałtańska, dyplomacja

Jacek Tebinka, prof. dr hab., historyk i politolog, kierownik Zakładu Historii Najnowszej i Myśli Politycznej Instytutu Politologii Uniwersytetu Gdańskiego.

Przedmiotem jego zainteresowań są stosunki brytyjsko-polskie w XX w., rola służb specjalnych w dyplomacji i historia zimnej wojny. Autor książek: „*Wielka Brytania dotrzyma lojalnie swojego słowa*”. *Winston S. Churchill a Polska* (Warszawa 2013), *Uzależnienie czy suwerenność? Odwilż październikowa w dyplomacji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1956–1961* (Warszawa 2010).

From Yalta to Potsdam. Soviet Special Services and the Establishment of the Provisional Government of National Unity in Poland (TRJN)

Abstract: The Polish question was one of the main reasons of disputes between the Soviet Union and Western Powers, the United States and Great Britain, in the final phase of World War II. The problem of which government should exercise power in Poland had absorbed the attention of the Big Three since the Yalta Conference (4–11 February 1945) to the end of June 1945 and became one of the first signs of the collapse of the coalition of Western Powers and the Soviet Union. Throughout this time, British and American intelligence services played an unequal game with the Soviet security apparatus. Soviet intelligence successfully penetrated the US and UK diplomatic services.

The decisive factor in Stalin's success, however, was not intelligence, which came mainly from agents such as Donald Maclean, Guy Burgess and Kim Philby, but the fact that the territory of Poland was seized by the Red Army and the Communist government was established there, supported by the Soviet security apparatus. Great Britain and the United States had limited possibilities to influence the situation in Poland. This country, like the rest of Eastern Europe, was not in area of their strategic interests. Moreover, the Anglo-Saxon Powers made before 1945 a number of diplomatic mistakes that made it easier for the Soviet Union to include Poland in the Communist sphere of influence for over four decades.

Keywords: Polish question, intelligence, security service, Provisional Government of National Unity, Yalta Conference, diplomacy

Jacek Tebinka, professor at University of Gdańsk, head of the Chair of Contemporary History and Political Thought, UG. His research interests include British-Polish relations in the 20th century, the role of secret services in diplomacy and the history of the Cold War. Author of books: „*Wielka Brytania dotrzyma lojalnie swojego słowa*”. *Winston S. Churchill a Polska* (Warszawa, 2013), *Uzależnienie czy suwerenność? Odwilż październikowa w dyplomacji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1956–1961* (Warszawa, 2010).